

До питання про погляди П. П. Смирнова на історію
міст феодальної Росії XVI–XVII ст.

Публікація присвячена постаті видатного науковця, історика-русиста, педагога, дослідника середньовічної урбаністики Смирнова Павла Петровича. Стаття містить викладення основних ідей його концепції щодо історії руського посаду.

Публікація посвячена личности известного историка, педагога, исследователя средневековой урбанистики Смирнова Павла Петровича. В статье содержится изложение основных идей его концепции в отношении истории русского посада.

В цьому році виповняється сто двадцять три роки від дня народження відомого історика-русиста, дослідника середньовічної урбаністики Павла Петровича Смирнова (1882—1947). Професор П. П. Смирнов протягом всієї своєї наукової діяльності займався історією руського міста, головним чином, XVII ст. Цією темою він зацікавився ще під час навчання в Київському університеті і їй присвячені його ранні праці. Ця ж проблема і завершує його науковий шлях.

Після закінчення навчання П. П. Смирнова було залишено на кафедрі російської історії, де він почав готувати дисертацію про міста Московської держави в XVII ст. З 1908 р. впродовж приблизно восьми років молодий дослідник виїжджав у Москву для роботи в архівах. Нарешті, в 1917—1919 рр. вийшов перший том його монографії «Міста Московської держави у першій половині XVII ст.» (вип. I–II., Київ) [1].

Після захисту магістерської дисертації в 1919 р. спрямованість інтересів П. П. Смирнова несподівано змінюється. Він залишає дослідження історії міст і в 1928 р. видає нову свою працю — «Волзький шлях і стародавні руси. Нариси з руської історії V–IX ст.» [2]. І лише з 1937 р., коли П. П. Смирнов перебрався до Москви та зміг знову тривалий час працювати в архівах, він повернувся до залишеного задуму. В 1942 р. була захищена докторська дисертація, яка згодом вийшла під назвою «Посадські люди та їх класова боротьба до середини XVII ст.» (т. I–II., М.) [3]. Ця фундаментальна праця побачила світ вже після раптової смерті автора.

Таким чином, П. П. Смирнов присвятив розробці проблеми процесу утворення та розвитку руського середньовічного міста понад 30 років своєї наукової діяльності. До сьогодення праці вченого є головними посібниками з історії російських міст у XVII ст. Двотомне видання «Посадські люди та їх класова боротьба до середини XVII ст.» і за темою, і за кількістю використаного неопублікованого матеріалу не може не викликати глибокого інтересу у всіх, хто займається питаннями економічного розвитку Росії феодального періоду.

Ці обставини роблять необхідним з'ясувати історичну цінність праць П. П. Смирнова з точки зору сучасних наукових уявлень, а також визначити їхнє значення для того часу, коли вони були створені.

П. П. Смирнов на початку своєї дослідницької діяльності уважно проаналізував стан вивчення питання і дійшов висновку, що історія руського міста в XVII ст. поки що не має достатньо широкої бази досліджень, які б дозволили охопити проблему в цілому. Дійсно, у справі вивчення російських міст XVII ст. дослідники робили тоді лише перші кроки, і ця тема була неораним полем для допитливого історика.

Вже перше наукове відрядження до Москви у 1909 р. продемонструвало П. П. Смирнову, що для вивчення обраної теми існують широкі комплекси документів — так звані писцові книги з описами міст, матеріали приказів та ін. У своєму звіті про відрядження до Москви П. П. Смирнов зазначав, що «...велика кількість матеріалів змусила мене розділити своє вивчення на дві частини: спочатку я буду знайомитися з посадом першої половини XVII ст., починаючи від періоду Смути і закінчуючи Уложенням 1649 р., а тоді з долею посаду у другій половині століття» [4].

Вже згадувана монографія П. П. Смирнова «Міста Московської держави у першій половині XVII ст.» містила аналіз форм землеволодіння в містах та рух міського населення в першій половині XVII ст. Автор досліджував так би мовити «зовнішню історію» руського міста і одним із своїх завдань бачив необхідність прослідкувати процеси оформлення міської території та міського населення у зазначений період. У передмові він пообіцяв надрукувати в майбутньому роботу присвячену внутрішній історії московських міст, яка містила б нариси розвитку окремих груп населення та історію посадської общини.

Отже, П. П. Смирнов із самого початку своєї діяльності як науковця намітив собі приблизний план роботи на подальші роки. В цей перспективний план входило і вивчення процесу розвитку російського середньовічного міста, процесу визволення його від феодалної залежності та перетворення з приватного в державне, в місто-посад. Також на меті у дослідника було проведення аналізу складу та особливостей діяльності ремісничо-торгівельного населення посаду та його поступового перетворення на привілейовану середньовічну верству.

Як уже зазначалося, молодий дослідник декілька років вивчав джерельну базу цієї проблеми. Паралельно йшло вивчення різноманітної монографічної літератури, починаючи з праць відомих спеціалістів, таких як А. О. Плошинський [5], А. П. Пригара [6], І. І. Діятін [7] та ін. і закінчуючи книжками і статтями маловідомих краєзнавців. У процесі цієї діяльності оформлювалися ідеї та деталізувався план майбутньої роботи. Водночас із планом було обрано і метод вивчення та використання джерельної бази.

П. П. Смирнова турбувало те, щоб викладення матеріалу не вилилося, з одного боку, в малопов'язані нариси про кожне місто, з іншого боку, існувала небезпека нівелювання місцевих розбіжностей під час зведення всіх показників у загальні таблиці по всій державі. Тому дослідник вирішив складати таблиці по кожному посаду по декількох питаннях окремо. Цей метод дозволяв у подальшому легко об'єднувати зібраний матеріал, і за територіальним, і за хронологічним принципом. В багатьох творах П. П. Смирнова зустрічаються таблиці, в яких зведений великий за обсягом архівний матеріал. Він був одним із перших дослідників, хто широко використовував статистику при вивченні феодалних міст. Звертає на себе увагу цілком науковий і в той же час живий та виразний стиль викладу автора.

Відповідаючи на питання чим було давньоруське місто, П. П. Смирнов характеризує його як місто феодалне та виділяє три типи міст, а саме: «своземчеські міста», «володарсько-холопові», та «нові володарські». Різниця між цими типами міст полягає у тому, що: «своземчеське» місто це поселення вільних людей на їхній власній землі, «володарсько-холопське» — поселення невільного люду на невільній території, яка належить господарю або обертається на таку через заселення її рабами, «нове володарське місто створювалося із «селища вільного населення на невільній володарській землі.» Це так звані слободи, які згодом розвинулись у посади Московської держави XVI–XVII ст. [8].

У передмові до книги «Посадські люди та їх класова боротьба...» П. П. Смирнов зазначав, що характерними ознаками міста XIV–XV ст. було домінування в ньому великого феодалного землеволодіння — передусім княжого, боярського і церковного, репрезентованого міськими

вотчинними дворами та слободами феодалів-землевласників [9]. Далі автор відмічає головну відмінність цього ранньофеодального міста від міста XVI–XVII ст., головною рисою якого була «приналежність його території... великому государю Московському, якій віддає цю територію в утримання військове або цивільне своїм государевим холопам», тобто служилим людям [там само]. Різниця між старими та новими містами не лише структурно-кількісна — за числом феодалів, які володіють міською територією та її населенням, але й якісно-економічна та соціальна. Нові міста стають центрами нового ринкового господарства, якого не було до XIV–XV ст., а їхнє населення в напруженій боротьбі отримує свободу [10].

Поява міст нового типу, з точки зору дослідника, обумовлюється розвитком сил в головному секторі феодального господарства — землеробстві. З XIV ст. сільське господарство переходить від екстенсивної системи землеробства до інтенсивної. В результаті обсяг виробництва у сільському господарстві збільшився в декілька разів. Це призвело до поглиблення суспільного розподілу праці і селянство повинно було розділитися на два класи — на сільське селянство і на ремісників. Суспільний розподіл праці між містом та селом виріс стихійно із самого факту зростання обсягів продуктивності праці у феодальному господарстві [11]. Звідси зростання кількості російських міст та їхнього населення в XVI ст. Такою у скороченому викладі є схема виникнення та розвитку міст, запропонована П. П. Смирновим. Таким чином, ми бачимо, що в основу періодизації історії російського міста автор кладе форми землеволодіння.

Дуже цікавими є міркування вченого про створення слобод на великокняжих та приватновласницьких землях. Він досить виразно демонструє, як володарі території притягували на свої незаселені землі вільних людей і надавали їм всілякі пільги в галузі сільського господарства, ремісничої та торгівельної діяльності. Із цих слобод згодом розвинулися міста-посади XVI–XVII ст., які були заселені ремісничим та торгівельним людом. Велика кількість використаних джерел дозволила П. П. Смирнову досить детально змалювати стан російських міст у XVI–XVII ст. та показати політику Московського уряду в галузі «побудови» посадів.

Процес «збирання землі» та створення Руської національної держави не міг не позначитися на долі міст. Великі князі московські, приєднуючи територію удільних князівств до Московського князівства та перетворюючи самих князів на «холопів» московського государя, залишали їм їхні сільські вотчини, але міста забирали собі та наділяли міське населення слобідськими привілеями. Так за указом Івана III міське населення отримало землеустрій, який був тотожним з землеустроєм у царських слободах: колективне утримування наданої землі з оброку [12]. Ця перебудова земельних відносин на посадах супроводжувалася скороченням, а іноді і повною ліквідацією привілеїв на приватновласницькі міські двори та слободи.

Син та спадкоємець Івана III, Василій III, розвивав політику батька щодо побудови посадів. Він закінчив те, що почав його батько, тобто забрав у всіх князів та інших володарів всі їхні міста та укріплення. Продовжувачем цієї лінії був й Іван IV. Аналізуючи посадські реформи 1551 р. П. П. Смирнов зазначає, що до повного знищення приватновласницьких дворів та слобод на посадах вони не привели. Втім кількість населення слобод зменшувалась. Подвоєні повинності, посадське тягло та платежі і внески на користь господаря, народжували природне бажання слобідських людей скориставшись Юрієвим днем, перейти на посад та сплачувати лише посадське тягло. Такий порядок продовжувався до 1581 р., коли був заборонений перехід селян і в Юр'єв день. Ця обставина відбилася і на слобідському, і на посадському населенні. Перше втратило можливість перейти на посад, друге опинилося фактично прикріпленим до посадського тягла [13].

Криза 70–80-х років XVI ст. викликали занепад не лише сільської місцевості, але й посадів, і

уряду царя Федора Івановича довелося серйозно поміркувати про «побудову» посадів, про збільшення кількості їхнього населення. П. П. Смирнов ретельно вивчивши джерела дійшов висновку, що боярський уряд у перші роки царювання Федора Івановича специфічно підходив до вирішення посадського питання. Із занепадом посадів вирішили боротися так, щоб не зашкодити боярським і взагалі приватновласницьким інтересам. На прикладі «будови» Твері, здійсненій у 1588–1589 рр., історик демонструє як обережно ставиться до приватної власності на посаді відповідальний за вирішення проблеми князь Щербатов. Посадське населення поповнювалося, але не за рахунок мешканців приватновласницьких дворів і слобод, а за рахунок переселення на посад палацових селян.

За часів правління Б. Ф. Годунова вирішувалось принципове питання — кого треба вважати посадською людиною. П. П. Смирнов виділяє дві ознаки, які характеризують посадську людину: по-перше, посадська старовина, тобто походження, і, по-друге, ремесло, промисли, торгівля, тобто класова ознака. Людина, яка народилася на посаді, за походженням була з посадського люду, вона повинна жити на посаді і сплачувати посадське тягло незалежно від того, кому б вона не належала раніше. Брати, племінники та інші родичі посадських людей, якщо вони не несуть посадського тягла, також повинні бути внесені до нього. Людина, яка мешкає поряд із посадом, як правило, участь у посадській справі, тобто в торгівлі та промислах, отже її також треба включити до тягла.

Після вивчення архівних матеріалів науковець доходить висновку, що посадська «розбудова» в цей час охопила різні райони держави — і Новгородську область, і Поморські території, і міста замосковські, і рязанські. Автор звертає увагу і на певну спадковість у вирішенні цього питання, яка спостерігається і в наступні періоди історії держави. Уряд першого Романова дуже ненавидів царя Бориса, але досить часто керувався принципами його політики, зокрема і з посадського питання. П. П. Смирнов з'ясував, що особливістю політики Бориса Годунова був «перехід від пасивної оборони царських міст проти руйнуючих їх своїми слободами біломістівців до активного «будування» за рахунок білого землеволодіння, що оточувало місто, без винагороди постраждалим» [14].

Заходи Бориса Годунова спрямовувалися на укріплення економічного стану посадів і мали велике значення для розвитку російського міста і відокремлення міських ремісників та купців у клас торгівельно-промислового люду з особливими становими правами. Автор відмічає, що кінцевою метою «посадського будування» царя Бориса були фіскальні інтереси дворянської держави, збільшення доходів скарбниці за рахунок укріплення та розширення головної податкової бази — міського торгівельно-промислового населення.

У своїй історичній концепції виникнення і розвитку руського міста науковець багато уваги приділяв соціально-економічним умовам цього розвитку та класовій боротьбі посадських людей. Джерелами для характеристики економічного стану міст-посадів у першій половині XVIII ст. слугували данні про кількість дворів та розмірі посадської території, а також свідчення самих посадських людей. Автор подає досить виразну картину наступу привілейованих вотчинників та служилих людей на посад.

У період першої селянської війни та інтервенції початку XVII ст. у багатьох районах відбулося зменшення кількості посадських дворів. Цією обставиною (поки посади ще не впорались із розоренням та були безсилі якось захиститись) скористалися привілейовані землевласники всіх категорій (церковні та світські), щоб на «пустій» посадській землі поставити власні слободи і двори, а також захопити орну землю, покоси, ліси, воду, котрі належали посадду. Велике значення мала також перебудова військово-захисної системи, в результаті якої центр країни роззброювався, а периферія озброювалася. В прикордонних містах були розташовані значні

гарнізони, які також захоплювали посадську територію під слободи служилих людей. Присутність цих багато чисельних сусідів, які користувалися певними привілеями в галузі оподаткування, ставило посад у виключно тяжке становище, перешкоджаючи його економічному розвитку.

Ще одним із цікавих питань, до якого звертається П. П. Смирнов під час роботи над історією посаду, є проблема класових протиріч. Боротьба посадів за землі розглядається автором у контексті загострення класових протиріч. «Історію визволення руських міст від феодальної залежності та наслідків ранньофеодальних відносин не можна зрозуміти без викладення перебігу класової боротьби в містах» [15]. У боротьбі з феодалами, які намагаються задавити посад у тисках привілейованого землеволодіння, посадські общини виступають єдиним складом. При цьому боротьба класу міщан проти феодалів розвивається у двох напрямках: вона то розпадається на тисячі дрібних зіткнень, скарг та тяжб, то призводить до відкритих виступів та повстань. Автор докладно вивчає ці дві форми боротьби. Завдяки цілому ряду його публікацій значно розширилася документальна база для дослідження теми.

Зокрема, проаналізувавши московське повстання 1584 р., П. П. Смирнов дійшов висновку, що розвиток руху йшов зверху: «Після смерті царя Івана Грозного почалася боротьба за владу між стародавніми родами княжат і бояр, які стояли за спадкоємця із першої родини Грозного, Федора Івановича, та залишками нової знаті, яка мала свої політичні плани». Ця боротьба розколола суспільство на два табори, які ворогували між собою. «Московські гості та всі московські торгові люди взяли у боротьбі найактивнішу участь. Навряд чи можна сумніватися в тому, що рух чорних та служилих людей було збуджено боярськими родами...». Глибокі причини хвилювань посадських низів містилися, на думку автора, «в умовах загального розорення», або кризи XVII ст., та в тій експлуатації, яку ці низи відчували як з боку феодалів, так і з боку власної знаті: гостей та «кращих торгових людей». Останні в подіях 1584 р. являли собою, як зауважував П. П. Смирнов, бюргерську опозицію, в хвості якої плелася посадська дрібнота. Рух в Москві він розглядав у контексті уявлень про союз московських гостей, торгових та чорних людей з боярами [16].

Автор прослідковує боротьбу посадських людей проти феодалів, зауважуючи при цьому, що іноді мали місце і виступи посадських людей на боці одного з боярських угруповань. Наприклад, у тій гострій боротьбі, яка розгорілася під час царювання Федора між Шуйськими, з одного боку, та Б. Ф. Годуновим з іншого, тягле населення Москви виступило на боці Шуйських. Поразка Шуйських відбилася і на московському посаді: багато посадських людей, які проявили себе активними прибічниками Шуйських, було страчено або вислано за межі міста.

Не залишилися поза увагою історика і московські події 1648 р. Він поставив питання про глибоке соціальне підґрунтя повстання в Москві та обґрунтував думку про зв'язок повстання з прийняттям Уложення 1649 р. Автор проаналізував зовнішню та внутрішню політику уряду Б.Кі.КМоро-зова, яка передувала повстанню 1648 р., та дійшов висновку, що його заходи щодо посадів були прогресивними [17]. П. П. Смирнов вперше розглянув боротьбу дворянської та посадської сторін на Земському соборі 1648–1649 рр., використав колосальний матеріал для аналізування реформи 1648–1652 рр. по відписуванню білих слобод до посадів [18].

З самого початку політичних змагань боротьби між окремими прошарками посадського населення не було помічено. Але в бурхливі роки початку XVII ст., в роки селянської війни та польсько-шведської інтервенції єдності посадської маси вже не спостерігається. Соціальні низи посаду взяли участь у селянській війні. У середніх прошарків посаду намітилась єдність із середнім прошарком служилого класу – дворянством. Соціальна верхівка посаду продовжує підтримувати боярство. В організації захисту та визволенні Москви від інтервентів велику роль

відіграли посади. В цей раз посадське населення знову виступає єдиним табором, яким керують кращі його люди. Посади боролися в тісному союзі із помісним дворянством, і ці спільні сили здобули перемогу над ворогом [19].

Отже, підводячи певні підсумки, можна сказати, що протягом своєї діяльності історик П. П. Смирнов вивчав історію російських міст-посадів і на основі детального ознайомлення з матеріалами джерел з обраної тематики він поставив собі за мету змалювати основні етапи розвитку посадів, показати динаміку перетворення міста з приватновласного в державне, з'ясувати форми землеволодіння в містах середньовічної Русі, проаналізувати кількість населення більше як двохсот міст та його рух за майже сто років — з 1550 р. до 1649 р.

Ще одним завданням, яке постало перед дослідником середньовічної урбаністики, було розкриття суті посадської реформи 1649–1652 рр., тобто конфіскації церковних та приватновласницьких слобод на посадах і внесення їхнього населення до посадської тяглової общини та посадська «будова», яка стала практичним здійсненням XIX розділу Соборного Уложення 1649 р. Щоб зрозуміти зміст цієї реформи, треба було вивчити весь хід розвитку посадів та їхнього населення, прослідкувати виникнення міста-посаду у XV–XVI ст. та створення класу міщан — посадських людей. Жоден дослідник, котрий займається цією проблематикою, не може обійтися без вивчення наукового доробку П. П. Смирнова.

Висока суспільна оцінка праць історика знайшла своє відображення в присудженні йому в 1943 р. Сталінської премії другого ступеню, яку вчений повністю віддав у фонд оборони [20].

Примітки:

1. Смирнов П. П. Города Московского государства в первой половине XVII в. Формы землевладения. — К., 1917. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 1—144; К., 1919. — Т. 1. — Вып. 2. Движение населения. — С. 1—357.
2. Смирнов П. П. Волзький шлях і стародавні руси. Нариси з руської історії VI–IX вв. — К., 1928. — С. 1—229.
3. Смирнов П. П. Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII в. — М. — Л., 1947, 1948. — Т. 1. — С. 1—490; Т. 2. — С. 1—740.
4. Державний архів м. Києва. — Ф. 16. — Оп. 465. — Т. 2. — Спр. 3788. — Арк. 3.
5. Плошинский А. О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейших времен. — СПб., 1852.
6. Пригара А. П. Опыт состояния городских обывателей в Восточной России. — СПб., 1868.
7. Дитятин И. И. Устройство и управление городов России. — СПб., 1875. — Т. 1.
8. Смирнов П. П. Города Московского государства... — Т. 1. — С. 8.
9. Смирнов П. П. Посадские люди... — Т. 1. — С. 4.
10. Там само. — С. 5.
11. Там само. — С. 6—7.
12. Там само. — С. 94.
13. Там само. — С. 150.
14. Там само. — С. 168.
15. Там само. — С. 192.
16. Там само. — С. 331—322, 336.
17. Смирнов П. П. Правительство Б. И. Морозова и восстание в Москве 1648 г. // Труды САГУ. — Сер. 3. История. — Ташкент, 1929. — Вып. 2. — С. 12, 13, 45, 67.
18. Смирнов П. П. Посадские люди... — Т. 1. — С. 82, 104.

19. Там само. — С. 314, 322.

20. Російська державна бібліотека. — Відділ рукописів. — Ф. 279. — Карт. 36. — Од. зб. 46. — Арк. 3; Карт. 1. — Од. зб. 6. — Арк. 11 зв.

Павло Губа
(м. Черкаси)

Висвітлення в пресі зовнішньополітичного курсу українських урядів доби національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

В статті розглядається періодична преса як джерело вивчення зовнішньої політики українських урядів періоду національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

В статье освещается периодическая пресса как источник изучения внешней политики украинских правительств в период национально-освободительной революции 1917–1920 гг.

Одним із важливих напрямків утвердження незалежності України була зовнішня політика українських урядів у період національно-визвольної революції 1917–1920 рр.

Поряд з багатьма джерелами, які висвітлювали зовнішньополітичні заходи українських урядів в період національно-визвольної революції, особливе місце займала преса. Періодичні видання українських урядів різних політичних партій та напрямів, а саме: «Робітнича газета», «Нова Рада», «Херсонщина», «Державний вісник», «Відродження», «Голос Києва», «Киевская мысль», «Новини» постійно відбивали різнобічну зовнішньополітичну діяльність України в указаний період.

Зокрема, вивчення джерельних матеріалів періоду Центральної Ради свідчить, що її зовнішньополітична діяльність на початку становлення державності України не була активною. Вона обмежувалася головним чином Петроградом, що пояснювалося федералістичними поглядами українських лідерів. Встановлення офіційних дипломатичних зносин держав Антанти з Центральною Радою почалося лише з вересня 1917 р. з прибуттям до Києва французької військової місії в складі близько п'ятдесяти офіцерів на чолі з генералами Нісселом і Табуї. 9 жовтня генерал Табуї і полковник Перлье здійснили візит до генерального секретаря військових справ С. Петлюри, що описувала «Робітнича газета» [1].

За спогадами першого міністра закордонних справ України О. Шульгіна, головна роль в налагодженні зовнішніх зносин належала французам, проте поступово з'явилися англійці, американці, румуни, серби. Так, представник посольства Франції в Росії Ж. Пеліс'є (який у серпні — вересні 1917 р. перебував в Україні) пізніше в газеті «Народна воля», яка виходила серед українських емігрантів в США, роз'яснював українське питання, захищав українську справу, доводив, що український національний рух є справою самих українців. Його погляди, сформульовані в документальному донесенні від 15 вересня 1917 р., були націлені на необхідність визнання Францією УНР. За спогадами З. Стефанова, першою встановила контакт з керівництвом української автономії японська військова дипломатія. У липні 1917 р. військовий аташе посольства Японії в Петрограді Ашида відвідав Центральну Раду й Генеральний Секретаріат з метою отримання вірогідної інформації про ситуацію в країні [2].

Газети показують активні зрушення в питаннях зовнішньої політики України після проголошення УНР. Ці зрушення виявилися у створенні в грудні 1917 р. при ЦР відомства міжнародних відносин, в активізації контактів з країнами Антанти та встановленні дипломатичних відносин з країнами Центральної Європи. Так, у межах цієї роботи Генеральний Секретаріат УНР направив військового дипломата Ю. Гасенка для здійснення спеціальної місії за